

MIRZO SOMIY ASARLARIDA ROSSIYA IMPERIYASI TAJOVUZI MASALALARI

Beshimov Maqsud Komilovich

BuxDU o'qituvchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.8185304>

Annotatsiya. Maqolada Mirzo Abdulazim Somiy Bo'stoniyning, "Daxmai shohon", "Tuhfai shohiy", "Tarixi salotini mang'itiya" asarlari xususida qisqacha sharhlar o'rin olgan bo'lib, Mirzo Somiyning tarixnavislik faoliyati va Buxoro amirlarining faoliyati, ayniqsa amir Muzaffarning hukmronlik davri haqidagi ma'lumotlar keltirilgan. Shuningdek, Rossiya imperiyasining istilochilik harakatlari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Mirzo Abdulazim Somiy Bo'stoniy, "Daxmai shohon", "Tuhfai shohiy", "Tarixi salotini mang'itiya", L.M.Yepifanova, Ahmad Donish, amir Muzaffar, Mirzo Sadiq Munshiy, Kaufman, Muhammad Shukurbiy, Abdulmalikto'ra.

ВОПРОСЫ АГРЕССИИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ МИРЗЫ СОМИ

Аннотация. В статье содержатся краткие комментарии к трудам Мирзы абдулазима Соми бостани, "Дахмай Шах", "тухфай Шах", "Тарихи салотини мангития", даются сведения о историографической деятельности Мирзы Соми и деятельности бухарских эмиров, особенно о периоде правления эмира Музаффера. Также Раскрыты завоевательные действия Российской империи.

Ключевые слова: Мирза абдулазим Соми бостани, "Дахмай Шах", "тухфай Шах", "Тарихи салотини мангития", л.М.Епифанова, Ахмад Донии, Амир Музаффар, Мирза садик Муниши, Кауфман, Мухаммад Шукурби, Абдулмаликтюра.

ISSUES OF AGGRESSION OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE WORKS OF MIRZO SOMI

Abstract. The article includes a brief commentary on the works of Mirzo Abdulazim Somi Bo'stoni, "Daxmai shohon", "tuhfai shohiy", "Historia salotini mangitiya", with references to Mirzo Somi's historiographical career and the activities of the Bukharan emirs, especially amir Muzaffar's reign. The occupation efforts of the Russian Empire are also revealed.

Keywords: Mirzo Abdulazim Somi Bo'stani, "Daxmai shohon", "tuhfai shohiy", "history salotini mangitiya", L.M.Yepifanova, Ahmad Donish, amir Muzaffar, Mirza Sadiq Munshiy, Kaufman, Muhammad Shukurbi, Abdulmaliktora.

Kirish (Introduction)

Buxoroning so'nggi o'rta asrlar ilmiy – adabiy muhiti va tarixnavisligida yuqori mavqega ega bo'lgan Mirzo Abdulazim Somiy Bo'stoniyning (1838-1907) ijod yo'li serqirraligi bilan diqqatga sazovor. Tarixnavislik, shoirlilik, xattotlik, munshiylik kabi sohalarida qalam tebratgan bu ijodkor ilmiy maydonda ko'proq muarrix sifatida nom qozondi. "Mir'ot ul-xayol", "Manozir al-insho" singari asarlar va salmoqli she'riy misralar uning adabiy ijodini bezab tursa, "Daxmai shohon", "Tuhfai shohiy", "Tarixi salotini mang'itiya" kabi asarlar tarixiy merosining umrboqiy yodgorliklari sifatida hanuzgacha o'z qimmatini saqlab kelmoqda hamda zamon ahli, tadqiqotchilar tomonidan o'rganilmoqda. "Tarixi salotini mang'itiya"ning L.M.Yepifanova tomonidan rus tiliga qilingan ilmiy-izohli tarjimasini 1962-yil Moskvada chop etildi.

Mavzuga Oid Adabiyotlarning Tahlili (Literature Review)

Mirzo Somiy uzoq yillar Buxoro hukmdorlaridan amir Muzaffar (1860-1885) va amir Abdulahad (1885-1910) saroyida munshiylik vazifasida xizmat qildi. Rossiya imperiyasi istilolari davrida amir Muzaffar qo‘shinida voqealarni yozib boruvchi (navisanda) shaxs sifatida ishtirok etdi. U saroy tarixchisi edi. 1898-yil saroy xizmatidan chetlashtirilgach, ijtimoiy qarashlarida ayrim o‘zgarishlar yuz berdi. Takalluflar bilan xizmat qilib, muruvvatlar ko‘rgan mang‘it amirlari faoliyatining ba‘zi qirralariga nisbatan yumshoq tanqidiy munosabat paydo bo‘ldi va bu munosabat tarixiy asarlari sahifalariga ko‘chdi. Bir muddat saroyda xizmat qilgan boshqa bir tarixchi – Ahmad Donish bilan taqqoslaganda, Mirzo Somiyda mang‘it amirlari faoliyatiga nisbatan mo‘tadillik va xolislikni sezish mumkin

Mirzo Somiy birin – ketin yozilgan uch tarixiy asar muallifi. Uchala asar ham saroy xizmatidan bo‘shagandan va oltmish yoshdan oshgandan keyin yozilgan. Bular “Daxmayi shohon” (1902-yil), “Tuhfai shohiy” (1903-yil), “Tarixi salotini mang‘itiya” (1906-1907-yillar). “Daxmai shohon” masnaviyda yozilgan tarix. Ba‘zi mulliflar uni adabiy asar sifatida talqin qilishadi. Bu ham to‘g‘ri. Biz asarni tarixiy janr sirasiga kiritdik va bizningcha, ikki xil yondashuv ham to‘g‘ri va bir-birini inkor qilmaydi. Aslida ushbu asar Mirzo Somiy tomonidan Mirzo Sodiq Munshiyning shu nomdagi asariga ilova tariqasida yozilgan. Asarning 1/3 qismi Mirzo Somiyga tegishli. Mirzo Sodiq Munshiy ashtarxoniy hukmdorlar tarixini yozgan bo‘lsa, Mirzo Somiy mang‘it amirlaridan Muhammad Rahimxondan boshlab amir Muzaffargacha o‘tgan mang‘it amirlari va amir Muzaffar tarixini masnaviyda tasvirlab bergan.

Tadqiqot Metodologiyasi (Research Methodology)

Mazkur masalani bayon qilishda tarixiylik, ilmiy-ijodiy qiyoslash, tarixiy tanqidiylik metodlaridan o‘rinli foydalanildi. Shuningdek, mantiqiylik va tarixiy uzviylik usullariga ham rioya qilingan.

Tahlil va Natijalar(Analysis and Results)

“Daxmayi shohon”ning qo‘lyozma nusxalari keng tarqalgan. Bir qo‘lyozma nusxasi Buxoro muzeyida saqlanadi. Muallifning mang‘it amirlari faoliyatiga qarashlari turlicha. Muhammad Rahimxon, amir Nasrullo kabi hukmdorlar salbiy bo‘yoqlarda tasvirlansa, amir Shohmurod, amir Haydar va amir Muzaffarga xayrixohlik sezilib turadi. Biroq, muallif ulardagi nuqson va kamchiliklardan ko‘z yummaydi va o‘rni kelganda bu hukmdorlarni ayab o‘tirmaydi.

Shuningdek, Marvga yurish qilib, to‘g‘onni vayron qilganini, Tus va Xuroson ahlini qilichdan o‘tkazganini yashirmay yozadi. Shohmurodning darveshsifatligiga ishoralar mavjud. Amir Haydar to‘g‘risida so‘z yuritib, uning ilm ahliga moyilligini e‘tirof etadi.

Asarning amir Muzaffar hukmronlik davriga bag‘ishlangan qismi nisbatan kattaroq. Amir Muzaffar davridagi qusurlar ochiq tilga olinadi. Uning mag‘rurligi va maqtanchoqligini tanqid qiladi. Rossiya imperiyasi bilan olib borilgan janglar yakun topib, mamlakatdagi ichki isyonlar podsho armiyasi yordamida bostirilgach, amir Muzaffarning davlat ishlari bilan shug‘ullanmay qo‘ygani, ko‘p vaqtini tantanalarga sarflagani achinish bilan qayd etiladi.

Mirzo Somiyning yirik tarixchiligini tasdiqlovchi ikki tarixiy asar – “Tuhfai shohiy” va “Tarixi salotini mang‘itiya” fanda bir tarixiy asarning rasmiy va norasmiy variantlari, deb e‘tirof etiladi. “Tuhfai shohiy” saroy tarixchiligi an‘analari usulida, ya‘ni hukmdorlarni maqtab yozilgan bo‘lsa, “Tarixi salotini mang‘itiya”da ular faoliyatiga ba‘zan keskin munosabat ko‘zga tashlanadi. Masalan, muallifning birinchi tarixiy-adabiy asari “Daxmai shohon”da amir Nasrulloning qattiqqo‘lligi va zolimligi oshkora bayon qilingan. “Tuhfai shohiy” da esa uning davrida adolat

tantana qilgani, o'zaro nizolar barham topgani, mamlakat hududlari kengaygani qayd etiladi. "Tuhfai shohiy" hajm jihatdan "Tarixi salotini mang'itiya"dan kattaroq.

"Tarixi salotini mang'itiya" asarida Rossiya imperiyasi istilolari masalasiga keng o'rin berilgan. Ushbu mavzuga Mirzo Somiydan tashqari Ahmad Donish, Mirza Salimbek, Sharifjon Maxdum, Qozi Baqoxo'ja kabi buxorolik muarrirlar qo'l urishgan. Bular ichida masalani atroflicha yoritib bergan eng sara muallif Mirzo Somiydir. Uning "Tarixi salotini mang'itiya" asari faktlarga boyligi bilan yuqorida tilga olingan mualliflarning asarlaridan farq qiladi. Asar uch qismdan iborat: 1.Asarning umumiy kompilyasiya qismi va amir Muzaffarning hokimiyatga kelishi. 2.Rossiya imperiyasi va Buxoro amirligi o'rtasidagi janglar va Buxoro amirligiga qarashli ayrim hududlarning Rossiya imperiyasi tomonidan istilo etilishi. 3.1904-1905-yillardagi rus-yapon urushi, birinchi rus inqilobi, 1898-yilgi Andijon qo'zg'oloni.

Biz asaring ikkinchi va uchinchi qismlarini sharhlashga harakat qildik. Yuqorida ta'kidlanganidek, ikkinchi qism Rossiya imperiyasi istilolari tafsilotlariga bag'ishlangan. Mirzo Somiy bu voqealarning jonli guvohi bo'lganligi bois, tafsilotlariga keng to'xtaladi. Jumladan, Jizzax uchun bo'lib o'tgan janglar, mudofaachilarning jasoratlari, mag'lubiyat sabablari atroflicha izohlab beriladi. Jang kunlarida amir Muzaffarning Samarqandda bo'lganligini, Jizzax mudofaasida shaxsan ishtirok etmaganligini, mag'lubiyatdan so'ng o'g'li Abdulmalikto'rani Samarqandda qoldirib, o'zi Karminaga kelganligini yozadi. Voqealar bayonini davom ettirib, muallif, Jizzax olingandan keyin ruslar yaradorlarni davoladilar, halok bo'lgan mudofaachilarni, ya'ni amir jangchilarini dafn qildilar, buzilgan joylarni tartibga keltirdilar, deb ta'kidlaydi. Mirzo Somiyning qayd etishicha, shu orada Samarqand xalqi shahar hukmdori Sherali inoqdan ko'p jabrsitam ko'rganligi bois, uni lavozimidan chetlatishni so'rab amirga maktub yozadi. Agar ularning iltimosi inobatga olinib, shaharga boshqa hokim tayinlansa, Samarqand xalqi, erkak-ayol nasroniy qo'shinlariga qarshi kurashga o'tlanajagini, bir kishi qolguncha mudofaa janglarini davom ettirishlarini bildirishadi.

Mirzo Somiy ma'lumotiga ko'ra, amir Muzaffar bu taklifni qabul qilmaydi, va hatto ba'zilarni ushbu taklif uchun jazoga tortadi. Amir Karminaga qaytgach, Samarqandda o'z lavozimida qoldirilgan Sherali inoq shahardagi bir necha e'tiborli shaxslarni qattiq jazolaydi, mullalarni kaltaklaydi. Bu hodisani muallif, "amirlik tuzumi asoslariga zarba berilishi va davlat quyoshining botishga tomon og'ishi", - deb izohlaydi.

Bu ixtiloflarning oqibatlarini bayon qilishda davom etib, Mirzo Somiy, Samarqand ahlining rus bosh qo'mondoniga maktub orqali murojaat qilib, uni Samarqandni tezroq egallashga da'vat qilganini yozadi. Muallif talqinida voqealar rivoji quyidagicha kechadi. Kaufman bunday qulay vaziyatni boy berishni istamay, Samarqand tomon harakat boshlaydi. G'ishtko'prikka yetganda, bu yerda turgan amirlik lashkarlari, shuningdek, ular tarkibida bo'lgan 2 ming turkman qo'shini chekinadi. Turkman qo'shinining boshlig'i Kovshutxon taka Samarqanddan Chorjo'yga qaytishda yo'lda uchragan qishloq va ovullarni g'orat qiladi va so'ngra Marv cho'llariga o'tib ketadi. Kovshutxon takaning bunday yo'l tutishi amir qo'shinlarining jangovar ruhini tushirib yuboradi va Samarqandni rus qo'shinlari tomonidan egallanishini tezlashtiradi. Ikkinchi tomondan, Samarqand ahlining Sherali inoq zulmidan qutulish uchun ruslardan yordam so'rashi istiloni yanada jadallashtirdi.

Asar muallifining ta'kidlashicha, jang harakatlari davom etayotgan va vaziyat tobora chigallashayotgan bir paytda amirlik tomonida urush va sulh masalasida ikki guruh paydo bo'ldi.

Ikkala guruh vazir Muhammad Shukurbiy inoq chodirida to'planishib, jangni davom ettirish yoki sulh tuzish masalasini muhokama qildi. Rahmonqulbiy parvonachi rus qo'shinlarining ustunligini inobatga olib, sulh tuzishni taklif qildi. Taklif amir va qabila boshliqlariga ma'qul tushgan bo'lsa-da, Yoqub qushbegi va uning ayrim tarafdorlari taklifni rad etishadi va bu taklif qabul qilinmaydi. Boz ustiga, bu toifa qutqusi bilan amir Muzaffar Muhammad Shukurbiy inoqni Buxoroga jo'natib, zindonga tashlaydi.

Mirzo Somiy Samarqand atrofidagi janglarni o'z ko'zi bilan ko'rganini ma'lum qiladi. Shu bois bo'lsa kerak, bu yerda yuz bergan voqealar tafsiloti asardan keng joy olgan. Mulla Kamoliddin muftiy va olti oqsoqolning Cho'ponotada general Kaufman bilan uchrashgani va Kaufman ularni iliq kutib olib Samarqand viloyatini soliqlardan ozod qilgani, ikki o'rtada bo'lib o'tgan suhbat tafsilotlari asar sahifalariga jo etilgan.

Shundan so'ng Mirzo Somiy o'zining Karminaga qaytganini, amir Muzaffarning Buxoro arkida, qo'shin esa Karminadagi Qosim Shayx xonaqosi atroflarida turganini yozadi.

Zirabuloq jangidagi mag'lubiyatdan so'ng amir Muzaffar Karminada ulamo va qozilar ishtirokida kengash chaqirib, keyingi harakatlar masalasini muhokama qildi. To'planganlar amirga Xorazmga qochishni maslahat berishadi va amir Muzaffar bunga qat'iy rozi bo'ladi. Chunki ular o'z takliflarini turli dalillar bilan isbotlab beradilar. Biroq, amir Muzaffar ushbu masalada bir paytlar o'zi zindonband qilgan Muhammad Shukurbiy inoqdan ham maslahat olishni ma'qul topib, uni Buxoro zindonidan olib keltiradi. Muhammad Shukurbiy inoq shunday deydi: *“Xorazmga qochmoq, dushman qo'liga tushmoqdan ko'ra yuz karra yomon. Dushmandan qochish sharmandalikdir. Buxoro ilgari ham qo'ldan-qo'lga o'tib turgan. Gubernator rus imperatorining vakili, u imperator ruxsatisiz harakat qila olmaydi. Tezda gubernatorga odam jo'natib sulh so'rash kerak”*. U amirni sulhga rozi qiladi.

Asarda Abdulmalikto'ra bilan olib borilgan janglar, ota va o'g'il o'rtasidagi ixtiloflarga gubernatorlik aralashgani va amirga yordam bergani xususida ham batafsil ma'lumotlar mavjud. Abdulmalikto'ra o'z otasi amir Muzaffarning Rossiya imperiyasi qo'shinlari bilan murosa yo'lga o'tganligi va bitim imzolaganligidan norozi bo'lib, unga qarshi kurash boshlaydi. Asarda ta'kidlanishicha, u Shahrisabz, G'uzor bekliklari aholisining qo'llab-quvvatlashi bilan ruslarga o'tgan Samarqand shahrini istilochilardan tozalashga kirishadi.

Abdulmalikto'ra qo'shininga kenagas, yuz, saroy qabila vakillari kelib qo'shiladi. Bu orada xitoy-qipchoq, qoraqalpoq va samarqandliklardan tashkil topgan ko'ngilli uyushmalar Abdulmalikto'raga yordamga keladi. Lekin toj-taxt qayg'usidagi amir Muzaffar o'z farzandining Samarqandni egallashidan norozi edi. Shu sabab, o'z sarkardasi Mo'minbek to'qsobaga har qanday yo'llar bilan Abdulmalikto'ra qo'shinlari o'rtasida parokandalik va norozilik keltirib chiqarishni buyuradi va buning evaziga unga katta lavozimlar va'da qiladi. Mo'minbek to'qsoba Abdulmalikto'ra va uning sadoqatli sarkardalariga turli xildagi soxta va asossiz ma'lumotlar qayd etilgan maktublar jo'natib, o'z maqsadiga erishadi.

Xulosa va takliflar(Conclusion)

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, haqqoniy tarixni yoritishda Mirzo Abdulazim Somiy Bo'stoniyning, “Daxmai shohon”, “Tuhfai shohiy”, “Tarixi salotini mang'itiya” kabi asarning o'rni beqiyosdir. Chunki muallifi asarda bo'lib o'tgan voqealarni bevosita o'zi guvohi bo'lgan. Asarlarni yozish davomida esa hech qanday bosimlarsiz, saroy muhitidan xoli, eng muhimi voqealarni xolis, joyi kelsa tanqidiy asosda yoritib bergan.

REFERENCES

1. Мирза Абдал’азим Сами. Та’рих-и салатин-и мангитийа / Издание текста, предисловие, перевод и примечания Л.М.Епифановой. - Москва: Изд-во восточной литературы, 1962.
2. Аҳмедов Б.А. Тарихдан сабоқлар. -Т.: Ўқитувчи.1994.
3. Beshimov, M. (2022). ABDULVAHID MUNZIM-ENLIGHTENED POET, STATE AND PUBLIC FIGURE. *International Journal of Philosophical Studies and Social Sciences*, 2(6), 52-56.
4. Maqsud, B. XX asr boshlari Buxorodagi ijtimoiy-siyosiy vaziyatning tarixiy adabiyotlarda bayoni. *Buxoro tarixi masalalari mavzuidagi Respublika ilmiy-amaliy (onlayn) konferensiya materiallari:–Buxoro-2021*, 258-263.
5. Komilovich, M. B., & O’g, N. S. O. K. (2023). Abdulvahid Munzim and Young Bukharans. *Telematique*, 22(01), 1182-1185.
6. Maqsud, B. (2023). MUNZIM KIM EDI?. *Innovations in Technology and Science Education*, 2(9), 1058-1065.
7. Beshimov Maqsud Komilovich “Mirzo Abdulvahid Munzim-A Well-Known Educator, Writer, Editor and Public Figure” *International Journal of Development and Public Policy*, 1 (7), 144–146.
8. Komilovich, B. M., & Temirov, F. (2023). MIRZA ABDULVAHID MUNZIM-BUKHARA JADIDIZM IS ONE OF THE ACTIVISTS OF THE MOVEMENT. *International Journal of Intellectual Cultural Heritage*, 3(3), 42-49.
9. Sherzod O’ktam o’g, N., & Komilovich, B. M. (2023). Illumination of socio-economic issues in Turkestan in the works of Professor Polat Soliyev. *Telematique*, 22(01), 1278-1282.
10. BESHIMOV, M. (2022). Amir Said Alimkhan and Young Bukhara residents. *International Journal of Intellectual Cultural Heritage*, 2(2), 78-83.
11. O’G’Li, U. B. B., & Temirov, F. (2023). SOURCES OF INFORMATION ON THE SOCIO-ECONOMIC LIFE OF THE SOMANIAN DYNASTY. *International Journal of Intellectual Cultural Heritage*, 3(3), 35-41.
12. Umarov, B. B. O. (2022). SCIENCE, EDUCATION AND CULTURE DURING THE RULE OF THE SOMANIANS. *International Journal of Intellectual Cultural Heritage*, 2(6), 46-49.
13. Temirov, F. (2023). SADRIDDIN AYNIY IJODIDA TURKISTON TARIXI MASALALARI. *Farg’ona davlat universiteti ilmiy jurnali*, (1), 71-71.
14. Umarov, B. (2023). ARAB MANBALARIDA BUXORO SHAHRI TAVSIFI (“KITOV AL-MASOLIK VAL MAMALIK” MISOLIDA). *ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.uz)*, 38(38).
15. Темиров, Ф., & Халикова, Н. (2021). БУХОРО АМИРЛИГИДА ТАШҚИ СИЁСАТ ВА ДИПЛОМАТИЯНИНГ РИВОЖЛАНИШИ ТАРИХИДАН. *Scientific progress*, 2(1), 1276-1282.
16. UMAROV, B. (2022). ARCHITECTURE OF BUKHARA IN THE ASHTARKHANID PERIOD. *International Journal of Intellectual Cultural Heritage*, 2(2), 94-100.

17. Темиров, Ф., & Исломов, Д. (2021). САДРИДДИН АЙНИЙ-ЗАМОНДОШИ ФИТРАТ ҲАҚИДА. *Scientific progress*, 2(1), 1349-1354.
18. Темиров, Ф., & Умаров, Б. (2021). БУХОРО АМИРЛИҚДА ОИЛА, НИКОҲ ВА МЕРОС ҲУҚУҚИНИНГ АМАЛДА ҚЎЛЛАНИШИ. *Scientific progress*, 2(1), 1201-1207.
19. Umedovich, T. F. (2022). SADRIDDIN AYNI-IN THE MEMOIRS OF HIS CONTEMPORARIES. *International Journal of Philosophical Studies and Social Sciences*, 2(6), 31-36.
20. Умаров, Б. Б. (2021). НА КИСЛЯКОВ ТАДҚИҚОТЛАРИДА ЖАНУБИЙ ТОЖИКИСТОН ЭТНИК ТАРИХИ. *Scientific progress*, 1(6), 1005-1009.
21. Umedovich, T. F. (2022). On The Journalistic Work of Sadriddin Ayni Concerning Issues of Bukhara History. *Irish Interdisciplinary Journal of Science & Research (IIJSR)*, 6(1), 12-17.
22. BAXTISHOD, U., & ULUG‘BEK, Q. Y. (2022). MS ANDREEV-THE GREAT EASTERN SCIENTIST. *International Journal of Philosophical Studies and Social Sciences*, 2(3), 120-123.
23. UMEDOVICH, T. F. (2021). THE PRESS ACTIVITY OF SADRIDDIN AYNI. *International Journal of Philosophical Studies and Social Sciences*, 1(4), 57-62.
24. Umarov, B. (2021). NA KISLYAKOV TADQIQOTLARIDA BUXORO AMIRLIGIDAGI FEODAL VA QISHLOQ XO ‘JALIGI MUNOSABATLARINING YORITILISHI. *ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz)*, 6(6).
25. ogli Umarov, B. B. (2021). FAMILY AND MARRIAGE RELATIONS IN NA KISLYAKOV'S RESEARCH. *Journal of Central Asian Social Studies*, 2(02), 127-135.
26. Umarov B. БУХОРО ВОҲАСИ ТУРАР-ЖОЙЛАРИ //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2022. – Т. 22. – №. 22.